

կեանքը՝ որպէս բազմազան երեւոյթներով հարուստ միջավայր, կարող էր ամեն մի մեծ բանաստեղծի արժէքաւոր երկեր ու հոգեբանօրէն ուսումնասիրուած տարբեր տիպեր ստեղծելու նիւթ տալ, այնինչ այդ նոյն միջավայրը Ահարոնեանի գրչի տակ մեղմուեց սահմանափակուեց ու միօրինակ դարձաւ, այն պատճառով, որ նա ամբողջ սոցեալական խումբը ուսումնասիրեց իր մէջ առաջ եկած մէկ երեւոյթի՝ ողբի կամ վրէժխնդրութեան տեսակէտից:

Ե. Հայրպետեան

(Նախունակի)

Յ Տ Ե Փ Ա Ն Ն Ո Ս Ն Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն Յ Ի Շ Ո Ւ Ր Զ Ը *)

Վարսուճական քուականներում.

II

Մարտիրոս Սիմոնեանց. Գաբրիէլ Տ. Յոնաննիսեանց.
Անանիա Սուլթան-Նան. Յոնաննէս Քաթանեանց եւ Յոնաննէս Պիտանեանց.

Մարտիրոս Սիմոնեանց Ղազարի Քարվանսարա գիւղից, պատանի հասակից սովորում էր Թիֆլիզ Ներսիսեան դպրոցում: 1858 թուին գեղարուեստ Յոնաննէս Քաթանեանցը վերակացու էր Ներսէսեան դպրոցում և հետեւալ տարին նա ուսուցչութեամբ տեղափոխուեց Ստաւրոպոլի գիմնազիան: Սա իւր հետ տարաւ և Մարտիրոս Սիմոնեանցին, որ այնտեղ աւարտեց գիմնազիան ու 1861 թուին մտաւ Մոսկվայի համալսարանի մատեմատիքական ֆակուլտէտը: Յոնաննէս Քաթանեանի շնորհիւ ուսանող Սիմոնեանցի սնունդը վերցրեց իւր վերայ Մոսկուայի հարուստ Յոնաննէս Ստեփանեան Անանեանցը:

Մոսկուայում ուսանող ժամանակ Մ. Սիմոնեանցը տուել է Հիւսիսափայլին երկու յօդուած: Առաջինը Թարգմանութիւն է ուսեբէնից իւր ժամանակի Իտալական ազատութեան հերոս Զուգէպէ Գարիբալդի կենսագրութիւնը «Գարիբալդու կեանքը» Մարտիրոս Հրաչեայ ստորագրութեամբ:

Միւս յօդուածն է պատասխան Կռունկ ամսագրի մէջ տպագրուած Գաբեզին Մուրադեանցին (ապա Մելքիսէդէկ արքեպիս-

*) «Արարատ» սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 713—719.

կողմից) իբրև Թիֆլիզից գրուած Յակոբ Ալիշանեան ստորագրութեամբ 1861 թուին, «Մի քանի խօսք Մուրադեանցի նկատմունքի վերայ» խորագրով (Ապրիլ 1861.)

Ահա մի գաղտնիք, որ բացուած է 55 տարի յետոյ։ Չկամենալով վիրաւորել իւր մօտ բարեկամ և ընկերակից Գարեգին Մուրադեանցին, Մարտիրոս Սիմոնեանցը հարկադրուեց թագնուել Յակոբ Ալիշանեանի անուան տակ։ Դա անհերքելի փաստ է։

Ուստի, պ. Լէօն Ստեփաննոս Նազարեանցի կենսագրութեան երկրորդ հատորի 138 երեսի ծանօթութեան մէջ կատարեալ իրաւունք ունէր երկրայիլու, որ Յակոբ Ալիշանեանը մտադրածին անուն է։ Բայց կենսագիրը ճիշտ տեղեկութիւն չունենալով, պատասխանը վերագրում է Նազարեանցին։

1862 թուին, Պետերբուրգում, Կարապետ Եղեանը ունէր մասնաւոր դպրոց գիշերօթիկ աշակերտների, որոնց հայերէն դաս աւանդելու համար հրաւիրուեց Սիմոնեանցը։

Այդ միջոցում պ. Եղեանի դպրոցում, ինչպէս երևում է Սիմոնեանցի 1862 թուականի սեպտեմբերին ինձ գրած նամակից, ուսանում էին 10 աշակերտ, որոնք են

Լևոն Տիգրանեանց Երեանցի,

Մեհրուժան . . .

Արշակ . . .

Գրիգոր Բուդաղեանց,

Մկրտիչ . . .

Կարապետ . . .

Մելքոն Մամաջանեանց Ղըզարցի,

Ալէքսանդր Շանշիեանց Թիֆլիզցի,

Արգար Յոհաննիսեան Թիֆլիզցի,

և Ստեփան Զարաֆեանց հայ կաթող. Թիֆլիզցի.

Եղեանի դպրոցը և իւր բնակարանը մի յարկի տակ էին և յաճախ պատահում էին այդտեղ ուսանողական ժողովներ մասնակցութեամբ նաև ոչ ուսանողների։ Ժողովներ ունէր Մոսկվայի ուսանողական ժողովների բնոյթը, այն է խօսել հայերէն, սովորել գրականութիւն, սովորել հայերէն գրել . . . և այդ նպատակով կարդում էին յօդուածներ, ընթերցաններ, անում էին վիճաբանութիւններ, որ տաքանալու միջոցին փոխւում էր ուսերէնի, ինչպէս լինում էր և Մոսկվայում։

Երկու անգամ հանդիպել եմ ես այդ ժողովներին, ուր տեսել եմ, բացի ուսանողներից, Եղեանին, Յովսէփ Իզմիրեանին, Միքայիլ Միանսարեանին, Գէորգ Դոդոխեանին. և այլոց.

Անցեալ 1911 թուականին Ղազարոս Աղայեանի մահուան առիթով, բժ. Աւետիք Բաբայեանը, որ վաթսուհին թուական-

ներում ուսանող էր Պետերբուրգում, ուրիմն և մասնակցում էր եզեանի ժողովներում, խոստացաւ գրել իւր յիշողութիւնն Աղայեանցի այդ ժողովներին մասնակցելու մասին, բայց չկարողացաւ իրագործել իւր խոստումը իւր մահուան պատճառով:

Սիմոնեանը այդ ժամանակ ուսանող էր Պետերբուրգի համալսարանի և մասնակցում էր նոյնպէս այդ ժողովներին: Բայց նա ի բնէ ունէր թոյլ կազմուածք և բարակացաւ քուն էր դրել նորա թոքերի մէջ, և երբեմն էլ երեցնում էր արեան հետքեր Սիմոնեանցի թուքի մէջ հազալու ժամանակ: Ուստի Սիմոնեանցը հարկադրուած եղաւ ձգել համալսարանը և Պետերբուրգը ու վերադառնալ Կովկաս:

Թիֆլիզում նա ուսուցչութիւն սկսեց անել Ներսիսեան դպրոցում և ջերմ մասնակցութիւն ունեցաւ Պետրոս Սիմոնեանցի Մեղուի մէջ: Մի փոքր միջոց էլ ուսուցչութիւն արաւ Էջմիածնի Ճեմարանում, բայց թոքախտը իւր գործը արագութեամբ յառաջ էր տանում:

Մարտիրոս Սիմոնեանցը, որը թողնելով իւր ամուսնուն ու դեռահաս աղջկանը, մեռաւ իւր հայրենի Քարվանսարա գիւղում 1882 թուի Մարտի 29-ին և թաղուեց այն տեղ հասարակաց գերեզմանատանը:

Հետաքրքիր այցելուն այսօր կտեսնի գիւղական գերեզմանատան մէջ մի բարակ տափակ շիրմաքար, որ իւր վերայ կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Մարտիրոս Ղուկասեան Սիմէոնեանց, ուսուցիչ Ս. Էջմիածնայ Ճեմարանի և Տիֆլիսի Ներսիսեան ազգային հոգևոր դպրոցի: Վախճանեցաւ 1882 թ. Մարտի 29-ին 44 ամաց հասակում»:

Սիմոնեանցի բազմաթիւ ապերախտ ազգականները, որ պարտական են նորան թէ՛ դրամական օգնութեամբ, թէ՛ ուսումնառութեամբ և թէ՛ բարոյական հոգատարութեամբ, հազիւ կարողացել են բաժին հանել հանգուցեալին այս անշուք տապանաքարը:

Պարբիէլ Տէր Յոհաննիսեանց, Ղազարի դուստրի Ուզունթալա գիւղից, (Աղստե գետի աջ ափից ոչ հեռու) պատանի հասակում, աղքատ դրութեամբ ուսանում էր Թիֆլիզում Ներսիսեան դպրոցում: Հասնելով դպրոցի չորրորդ վերջին դասարանը, նա 1858 թուականի աշնանը ուղարկուեց Մոսկվա ուսանելու, պատրաստուելու և համալսարան մտնելու քննութեամբ:

«Ուղարկուեց» ասում եմ այն նպատակով, որ այդ պատանին իւր աղքատ և անդամ հացի կարօտ դրութեամբ՝ երբէք չէր կարող մտքով անցկացնել թէ ճակատագիրը բացել է նորան ճանապարհ դէպի Մոսկվայի համալսարանը: Սակայն այդ իրողութիւն էր:

Այս բանի նախաձեռնողն ու ի կատար ածողն էր գեղարուեստագէտ Յոհաննէս Քաթանեանցը, որ վարում էր այդ միջոցին Ներսիսեան դպրոցում վերակացուի պաշտօնը:

Քաթանեանցը կարողանում էր աղքատ աշակերտներին ուսման ասպարէզ բանալ բարերար և քարեզործ մարդկանց ձեռքով: Առանց աշակերտ Տէր Յոհաննիսեանցի գիտութեան՝ Յոհաննէս Քաթանեանցն արդէն պատրաստել էր մի Ղզլարցի պարոնի բարհաճ կամքը, որ յանձն էր առել ուղարկել այդ աշակերտին Մոսկվայ ուսանելու բժշկութիւն: Եւ ինչի՞ անպատճառ բժշկութիւն:

Այդ բարի մարդն էր Ղզլարցի և Ղզլարում վաճառական Յոհաննէս Եսայեան Պիտանեանցը, որ իւր տոկունութեամբ և ազնիւ ճանապարհով՝ աղքատ դրութիւնից բարձրացել էր որոշ նիւթական ապահովութեան, բայց մտահան չէր արել ոչ իւր անցեալը և ոչ աղքատ դասակարգի դրութիւնը: Ուստի նա ցանկանում էր որդեգրել մի երիտասարդ, որը բժիշկ դառնալով՝ օգտակար լինէր աղքատ դասակարգին: Այդ նպատակի համար, չգիտեմ ինչ հիմունքներով, Յոհաննէս Քաթանեանցի ընտրութիւնը կանգ առաւ աշակերտ Գաբրիէլ Տէր Յոհաննէսեանցի վերայ:

Յոհաննէս Պիտանեանցը լոկ վաճառական էր, ծախում էր մօզայի ապրանքներ և դեռ ևս վաթսունական թուականներին Ղզլարում միակ վաճառականն էր, որի խանութում ապրանքի գինը ամփոփուր մի խօսք էր. Ուստի ամէնքն էլ վստահ էին, որ Պիտանեանցի խանութում թաղաւորում է մի խօսք, չկայ չարչիութիւն: Վրանարնակ նողայ ազգն անպամ լաւ ճանաչում էր նրան և անուանում էր նրան «իքի այթմազ» այսինքն երկու չի առիլ: Պիտանեանցը մեռաւ թուին բայց Ղզլարը նորան դեռ ևս երկար կյիշիլ:

Այս տողերից երևում է, որ բժիշկ Գաբրիէլ Տէր Յոհաննիսեանցը իւր կրթութեամբ, իւր բարօրութեամբ և ներկայ դրութեամբ լիովին հրախտապարտ է նախ հանգուցեալ Յոհաննէս Քաթանեանցին և ապա միւս հանգուցեալ Յոհաննէս Պիտանեանցին:

1859 թուականի աշնանը Տէր Յոհաննիսեանցը արդէն ընդունուած էր ուսանող բժշկական ֆակուլտետի 22 տարեկան հասակում և հետեւեալ տարին ուսանողական ժողովի միջոցով ծանօթացաւ Ստեփաննոս Նազարեանցի հետ, իսկ 1861 նորա անդրանիկ աշխատութիւնը «Տէր Սարգիս» խորագրով լոյս տեսաւ Հիւսիսափայլի մէջ:

Դուցէ հետաքրքրական լինի, թէ ինչի նա իւր վէպը սկսեց ուղղակի հոգևորականութիւնից: Սորա պատճառն այն է, որ նա

հէնց մանուկ հասակից, գիւղական շրջանում, տեսել է այն, ինչ որ և նկարագրել է:

Ներսէս կաթուղիկոսի օրով՝ Ղազարի գիւղական աղքատ ու տգէտ և մեծ մասամբ անգրագէտ քահանաներն ահ ու սարսափի տակ էին լինում գործակալների ձեռքից:

Յայտնի է որ Ներսէս կաթուղիկոսը գիւղերում հոգևոր տեսչութիւնը վարդապետներից վերցնելով յանձնել էր աշխարհականների և այնպիսի աշխարհականների, որոնք դուրս եկած կամ դուրս արուած, խեղճ ժողովրդին կեղեքող, անպաշտօն չինոքնիկներ էին: Օրինակ ինձ յայտնի է, որ Նոր Բայազետի գաւառում եղել է Բարսեղ աղա Արծրունի. Ալէքսանդրապօլի գաւառում Սիրական աղա Գորոյեանց, իսկ Ղազար և Շամշադինու գաւառներումն էր Սարգիս աղա Վարշամեանց: Բոլորն աղա տիտղոսով...

Պատանի ժամանակից յիշում եմ և այժմ, որ Վարշամեանցը գործակալ էր յիսնական թուականներում Ղազարի և Շամշադինու գաւառներում: Նա Ղազարի Սև քար անուն գիւղիցն էր և հէնց այն տեղ էլ բնակւում էր: Բարձրահասակ, լղար, մօտ 50—55 տարեկան, ողնաշարը դուրս ընկած մի մարդ էր, որ խօսում էր ցածր ձայնով ու լալկանի նման: Ունէր միլիցիայի պրապօրչիկի չին և այդ փոքրիկ չինը տալիս էր Վարշամեանցին այնպիսի մի նշանակութիւն այն ժամանակի գիւղական ժողովրդի աչքում, որ այդ մարդը կարող էր սարսափ ազդել, իսկ քահանայք... ոհ. նրանք գիտէին, որ Վարշամեանցից դէնը աստիճան չկայ, ուղղակի խրոխտ Ներսէս կաթուղիկոսի աթոռն է, որ ամիսներով կպահէր իւր մօտ դէն ձգած քահանային առանց նրա երեսը տեսնելու կամ աղերսանքը լսելու:

Վարշամեանցը պաշտօնական թղթերում ոտորագրում էր «Վերատեսուչ աղա Սարգիս Վարշամեանց». Նա հազնում էր սպիտակ կոճակներով սերթուկ, ուս ընդ անութ կրում էր թուր, որից կախուած էր, ըստ սովորութեան փնջիկ (темляк) և ասում էին թէ չինը այդ փնջիկն է: Վրան ծածկում էր կարմիր օձիքով մոխրագոյն մահուդէ լայն վերարկու (шинець) ու պտտւում էր գիւղերը կապոյտ ձիով կամ միայնակ կամ իւր պրագրի հետ, որ նոյնպէս մեծ ազդեցութիւն ունէր քահանաների վերայ:

Քահանայք՝ երբ ներկայանում էին Վարշամեանցին, չէին վստահանում նստել, այլ գլխաբաց շարքով կանգնում էին նրա հրամաններն ընդունելու: Վարշամեանք ինքնիշխան պատիժներ էր նշանակում քահանաներին, արգելում էր փիլոն ծածկել, արգելում էր ժամասացութիւն անել. հրամայում էր քահանային պատարագի ժամանակ կանգնել եկեղեցու դրան մօտ, ժողովրդի ներկայութեամբ և սաղմոս քաղել, զրկում էր հատոյթից ևն ևն:

Վարչամեանցը սիրում էր յանկարծաւոր մտնել այս կամ այն գիւղի եկեղեցին, որ մի բան նկատելով պատժի քահանային: Շամշադինու մի գիւղում պատարագիչ քահանան «խաղաղութիւն ամենեցուն» ասելու ժամանակ յանկարծ տեսնում է Վարչամեանցին եկեղեցու մէջ կանգնած և այնպէս է սարսափահար լինում, որ պատարագը թողնում՝ փախչում է եկեղեցուց: Սև քարի Յակոբ քահանան կիրակի օր գնում է սայլով փուշ բերելու և Վարչամեանին յանկարծ պատահելով..... ահից թագնուում է փշի կոյտի տակ:

Ահա կեանքի այն պատկերները որ տպւորուած էին «Տէր Սարգիս» վէպի հեղինակի երևակայութեան մէջ, ահա պատճառը թէ ինչի նա սկսեց իւր վէպը ուղղակի Տէր Սարգսից:

Այս տողերից յետոյ, կարծում եմ, որ Նազարեանցի կենսագրութեան հեղինակ քրտնաջան Լէօն չի մեղադրիլ «Տէր Սարգիս» հեղինակին թէ «Նա տողորված է Հիւսիսամիայլի ոգւով, խիստ աչք ծակող, խիստ խայտառակ դոյներով են մերկացրուած հոգեորականութեան պակասութիւնները».*

Ի՞նչ է պատճառը որ «Տէր Սարգիս» վէպը ընդհատուեց, չշարունակուեց: Վէպը երբ հասել էր այն կէտին, որ պէտք է բեմ հանուէր Թիֆլիզի իւր ժամանակի նշանաւոր քահանաներից մինի — Սահակ աւագ քահանայ Սահառունի — կրօնի դասատուութեան խայտառակ ձեւը Ներսէսեան դպրոցի բարձր դասատունում, հեղինակին հաղորդել էր Սահառունու աշակերտ Մարտիրոս Սիմոնեանցը, հէնց այդ ժամանակ բորբոքուած էր Մատթէոս կաթողիկոսի կողմից հալածանք Նազարեանցի դէմ, ուստի ցենզոր Բերոյեանցը արգելք դրեց վէպի շարունակութեանը:

Առանց վէպին որ և է փնաս հասցնելու հեղինակը կարող էր դէն ձգել Սահառունուն էլ նրա դասատուութիւնն էլ և հանգիստ շարունակել վէպը, բայց նա անփորձութիւնից դիմեց զանազան միջնորդների ու անյաջողութեան հանդիպելով, դիմեց Կարապետ Եղեանի միջնորդութեանը, որը 1862 թ. Մայիսի 15-ից նամակով պատասխանեց, թէ Բերոյեանցին անկարելի է համոզել, որ նրան — Բերոյեանցին, հրամայուած է ցենզուրական կօմիտէի կողմից, որ հայոց հոգեորականութեան մասին ոչ մի յօդուած թոյլ չտայ տպագրութեան: Աւելացրէք սրա վերայ և այն, որ շուտով դատարեց Հիւսիսամիայլը:

Ահա այսպիսի փորձանքի ենթարկուեց «Տէր Սարգիսը», որի շարունակութիւնը մնում է անշուք մինչև այսօր:

Ստեփ. Նազարեանցի կենսագրութեան մէջ պ. Լէօն ամսո-

* Լ. Օ Ստեփ. Նազար. Բ. երես 263.

սում է, որ Տէր Սարգսի հեղինակը չէ փորձել շարունակել այսպիսի գրուածքներ, այլ գրել է ճանապարհորդական նկատողութիւններ ժողովրդի կացութեան և հնութիւնների մասին: *

Սիրով ընդունելով պ. Լէօի այս նկատողութիւնը՝ պարտք եմ համարում բացատրել, որ Տէր Սարգսի հեղինակը չէ գոհացել միայն յիշեալ վէպով, այլ դեռ ևս ուսանող ժամանակը նա գրել է երկու վէպ ևս, մինը 1863 թուին «Ջուխտ անիծեալ գերեզման» որ նազարեանցի ոճով գրուելու պատճառով և յետագայ իւր հայացքին տեղ առ տեղ անհամաձայն գտնելով՝ մնացել է անտիպ մինչև այսօր. իսկ միւս վէպիկը «Սուրբ Գէորգի դուլը» գրուած է 1864 թ. և տպուած է Պետրոս Սիմոնեանցի Մեղու Հայաստանի մէջ. **

Ապա թէ ինչ է պատճառը, որ Գ. Տէր Յոհաննիսեանցը վիպագրութիւնը թողել է և անցել է հնութիւններին և ժողովրդագրութեան: Ահա դրա բացատրութիւնը.

Բժիշկը 1867 թուականից մինչև 1898 թուի վերջը միշտ վարել է գաւառական բժշկի պաշտօն, մի պաշտօն, որ շարունակ շարժման մէջ է, որ չունի ոչ հանգիստ և ոչ դադար: Ուրեմն վէպի համար նա չէր կարող ունենալ միջոց և ժամանակ:

Բայց սոյն այս բժիշկը օրերով և շաբաթներով լինելով ծառայական անդադար շրջագայութեան մէջ, նա իւր ճանապարհին հանդիպում էր սարերի, ձորերի, գետերի, անտառների, դաշտերի, գիւղերի ժողովուրդների, հին վանքերի, եկեղեցիների, ամրոցների, գերեզմանների և այլ և այլն, որոնցով նա չէր կարող չյափշտակուել, չէր կարող աչքերը խփել և անցնել, ինչպէս արել են նորա պէս շատ շատ ծառայողներ: Բայց նա իւր այդ բոլոր տեսածները գննում էր, քննում էր, նիւթեր էր ժողովում, գրի էր անցնում իւր ծոցատետրների մէջ, որ դժուար չէր իրագործել այդ բոլորը:

Ուրեմն ազատ ժամանակ չունենալով վէպեր գրելու բժ. Տէր Յոհաննիսեանցը չէր կամենում ու չի կամեցել երբեք ձեռքերը ծալել և աչքերը խփել, այլ նա ուր որ կղել է, ուր որ ծառայել է, որ նահանգում կամ գաւառում էլ որ շրջագայել է, ամենայն տեղ հաւաքել է բազմատեսակ և բազմաքանակ նիւթեր, իբրև պտուղ իւր ճանապարհորդութեան և մշակելով այդ նիւթերը տուել է գրականութեան շատ և շատ աշխատութիւններ, որոնց քանակը, չհաշուած անթիւ լրագրական նամակները, այժմ անցնում է 66

* Լէօ Սահի. Նազարեանց հատ Բ. երես 264 եւ Հորիզոն 4944 թիւ № 449.

** Մեղու Հայաստանի 4872 թ. № 24 եւ 28 (օգոս. 42 եւ 49).

աշխատութիւնից աւելի թէ հայերէն և թէ ռուսերէն լեզուներով։ Նա աշխատակցել է Հիւսիսափայլին, Մեզու Հայաստանիին (Պետ. Սիմոնեանցի), Փորձին, Արձագանքին, Ազգագրական Հանգիսին, Լուսային, Արարտարին, Նոր-Դարին, Ռուսական հրատարակութիւնների, որք են Кавказъ, Протоколы Имперот. Кавк. Мед. Об-ва, Труды первого Съѣзда Кавк. врачей, Кавказское Сельское Хозяйство, Труды Об-ва врачей Гор. Баку, Свѣдѣнія Медико-Санит. Бюро города Баку, Газета «Баку» և ուրիշները։

Բայց սրանով բանը չէ վերջանում, դեռ ևս այնքան ժողոված նիւթեր են փնայել հում զրութեամբ, որ նրանց մշակելուն հարկաւոր է այլ ևս մի կեանք...

Վերջին խօսքերս միջանկեալ հանգամանք էր, որով կամեցայ գոհացում տալ մեր յարգելի անխոնջ մշակ Լէօի հարցապնդմանը։

Բժիշկ Անանիա Սուլթանշահ, Նոր Նախիջևանցի, Նալբանդեանցի ընկեր, յիսնական թուականների ուսանող, երբէք չէ մասնակցած վաթսուհնական թուականների ուսանողական ժողովներին։

Մի անգամ ընդմիջտ Հիւսիսափայլին (1859 հոկտեմբեր) տուել է մի թատերագրական ձևով գրուած յօդուած «Հայոց ազգի Լուսաւորիչք» որի մէջ նկարագրուած էր Խալիբեան ուսումնարանի ներքին կեանքը Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի ղեկավարութեան օրով։ Աշխատութեան մէջ դուրս են բերուած նաև այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք հաճելի չէին հեղինակին և ոչ մի աւրնշուրթիւն չունէին յիշեալ դպրոցի հետ. ընդհանրապէս գրուածը սուր էր, բայց զերծ չէր անձնականութիւնից։ Սորա հակառակինքը, Սուլթանշահը, հաւատացնում է, որ «մաքուր խղճմտանքով առնուած է բուն ազգի անդամներին»։

Նրա գործող անձանց շարքում բէմ է հանուած «Մագամեան» կեղծ անուն տակ մի անձնաւորութիւն, որ մեծ յարգանք էր վայելում Մոսկվայի հայութեան և հայ ուսանողութեան մէջ, երկար տարիներ վարել է Լազարեան ձեմարանի կրթական ղէկը, անձնական բարեկամ էր Նազարեանցին, վերջինս նրա շնորհիւ երկրորդ անգամ հրաւիրուեց Թիֆլիզից Լազարեանց ձեմարան ու վերջապէս նիւթապէս ապահովացրել է մի դպրոց Պարսկաստանում։ Եւ այս անձնաւորութիւնը Սուլթանշահի Մագամեանն է։

Այս ազգանունը յօրինած է «մագամ» բառից, որ նշանակում է «միթէ» և զործ է ածուած Ղըզլարի հայերի մէջ. օրինակ, մագամ չիւս տեսել, մագամ ցուրտ է, ևն և յիշեալ անձնաւորու-

թիւնը, իրրև Ղըզլարցի, նախկին ժամանակում նոյնպէս գործ էր անում «մագամ» բառը:

Միամիտ նազարեանցը երբէք մտքովը չէր կարող անցկացնել թէ Սուլթանշահը ի՞նչ նուէր է մատուցել Հիւսիսսփայլի խմբագրին: Դորանից յետոյ Սուլթան շահը այլ ևս չէ մասնակցած հայ գրականութեան: Դորա փոխարէն նա բժշկութեամբ էր պարապում Մոսկվայի հայերի շրջանում ու նոյն նպատակով գնում էր Նիժնի-Նովգորոդի տօնավաճառը, որով մօտենալով Ղըզլարցի վաճառականներին, տեղափոխուեց վերջինների մօտ, Ղըզլար, մասամբ պարապում էր այգէգործութեամբ և գործիչ իր դպրոցական ասպարէզում:

Նա մեռաւ Ղըզլարում:

Ուրախալի է, որ անկողմնապահ Լէօն ընդունում է, որ Սուլթան շահի գրուածը ունի պասկվիլական բնաւորութիւն:

Սորանով վերջացնում եմ Հիւսիսսփայլի այն աշխատակիցների ցուցակը, որոնք ուսանողական դասակարգից էին և Մոսկվա լինելով, անմիջապէս յարաբերութիւն ունէին խմբագրութեան հետ: Սորանից յետոյ ես դիմում եմ այն հարցին, թէ Հիւսիսսփայլը ի՞նչ ընդունելութիւն էր գտել հէնց լոյս տեսնելու օրից Կովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիզում, հայկական մտաւորական կեդրոնում:

Իւր տեղը մոռացայ յիշատակել, որ Հիւսիսսփայլի աշխատակիցները ոչինչ վարձատրութիւն չէին ստանում: Միայն Ռաֆայէլ Պատկանեանը (Միքայէլ Վայելչեան), որ ապրում էր սուղ միջոցներով Պետերբուրգում, իւր աշխատութեան համար պահանջում էր վարձ, ինձ անյայտ որքանութեամբ:

Քաջբերունի

(Շարունակելի)